

A NŐK TANULMÁNYOZÁSA A FÖLDRAJZBAN,

avagy: van-e létjogosultsága a feminista geográfiának Magyarországon?

(Studying women in geography,
or: does feminist geography have grounds in Hungary?)

TIMÁR JUDIT

„Nőföldrajz?” Még nevet is nehéz találni a geográfia nálunk ezeddig egyáltalán nem művelt ágának. Szerencsétlen az elnevezés, mert azt sugallja, mintha két „neművé” osztódott volna a diszciplína. A már jól ismert gazdaság-, vagy a népességföldrajz analógiájára természetesen egyértelműnek kellene lennie: a geográfia olyan ágáról van szó, amely tér és társadalom viszonyrendszerében a nők sajátos szerepének kutatására irányul.

Legalább ilyen nehézkes a „*nemek földrajza*” meghatározás is. Magán viseli az idegen nyelvű terminológiák „magyarításának” pontatlanságait és furcsaságait. Az angolszász földrajzi szakirodalom ugyanis megkülönbözteti, sőt határozottan előnyben részesíti a „gender” szót a „sex” kifejezéssel szemben, mivel ez utóbbi a társadalmi különbségek helyett a nemek anatómiai eltéréseire korlátozódik (The Dictionary of Human Geography). Csakhogy a mi szótárunkban nincsenek egzakt, egyszavas megfelelői e fogalmaknak, mint ahogy nem létezik a magyarban a gender szó alapjelentése, a nyelvtani értelemben vett „nem” sem. Ezért találkozhatunk aztán a „Gender Studies” olyan precizításra törekvő, de körmönfont átírásával, mint: „társadalmi-nemi szerepek tanulmányok” (Nőszemély 1993, 11. o.).

Választhatnánk még a „*feminista földrajz*” megnevezést is, de féltő, hogy a feminizmussal szembeni, Kelet-Közép Európában feltehetően fokozott ellenszenv miatt ez eleve ellenállást vált ki. (Pedig maga a feminizmus is sokféle megközelítést takarhat — a marxista változat csak egy a liberális, a szocialista, az egzisztencialista, a radikális, a posztmodern feminizmusok között.)

A felkínált három variáció, azaz a nőföldrajz, nemek földrajza, feminista geográfia ráadásul nem is pontos megfelelői egymásnak. Leegyszerűsítve a különbségeket: az első esetben a nő társadalmi szerepének, státuszának, mobilitásának, munkához, szolgáltatásokhoz való hozzájutásának, politikához való hozzáféréseinek stb. a szó szoros értelemben vett feltérképezéséről van szó. A második megközelítés a nemek egymáshoz való viszonyán mint fontos társadalmi tényezőről keresztül szemléli a teret. Végül, a harmadik irányzat a nemek közötti, társadalmilag meghatározott egyenlőtlenséget, a nőkkel szembeni diszkriminációt hangsúlyozza, elméleti modelleket is felállítva ennek magyarázatára és stratégiákat keresve a megoldásra.

Természetesen korántsem az elnevezés a legfontosabb kérdés. Az ezzel kapcsolatos kételyek és tisztázatlanságok azonban rávilágítanak arra, hogy legyen az nőföldrajz, nemek földrajza vagy feminista geográfia, Magyarországon ez egyelőre még egy „nevesincs” ágazat. (Ezért talán elnézhető, ha e tanulmányban még gyakran szinonimaként használom a jelzett fogalmakat.) Míg Észak-Amerikában és Nyugat-Európában önálló tanszékek szerveződtek a nők helyzetét vizsgáló társadalomkutatásra, a földrajzi tanszékeken az irányzat képviselői külön kur-

zusokat indítanak e témában, a fejlett és „fejlődő” világ számos országában, valamint néhány nemzetközi tudományos szervezetben női kutatásokkal foglalkozó szakmai csoportok formálódnak, önálló folyóiratok, vagy legalább tematikus számok születnek, addig Magyarországon — de mondhatni, egész Kelet-Közép Európában is — csak most indulnak be az első kísérletek.

A hazai közgazdászok, és különösen a szociológusok egy része néhány éve már „felfedezte” ezt a kutatási területet. Egy speciálisan a nőkre, ill. a nemek viszonyára koncentrálnak, „Tér és Társadalom” számnak kizárólag hazai szerzőkre hagyatkozó összeállítása mégis megoldhatatlan feladatnak bizonyult. Hiába nyitott ugyanis a TÉT szinte bármely társadalomtudományi diszciplína előtt, jelen esetben az a fontos elvárás, hogy a benne közölt tanulmányok a társadalmi folyamatok térbeli vetületével foglalkozzanak, jelentősen leszűkítette a számba jöhető szerzők körét. Hiszen azok a kutatók, akik felfigyeltek a nemek közti viszony társadalomformáló szerepére, nem vizsgálták annak térátalakító hatását. Ha szóltak róla, azt inkább csak mellékesen tették. Az alapvetően a térfolyamatokra koncentrálnak geográfusoknak viszont eddig szinte teljesen kiesett a látómezejéből a nemek helyzete és kapcsolata — az legfeljebb a népeségföldrajzi elemzések egyik „alfejezeteként” vagy más vizsgálatok „melléktermékeként” jelent csak meg. Pedig — mint azt a TÉT jelen összeállítása felvillantani próbálja — *számos szakterület* (pl. történettudomány, szociológia, geográfia) *több műfajában* (a szociográfiai elemzéstől az empirikus kutatáson át az elméleti munkákig), *a legkülönbözőbb léptékben* (a mélyfúrás jellegű, egyetlen településre vonatkozó vizsgálattól a kisebb-nagyobb régiók, országok összevetéséig) szinte mindenütt helyet kaphat a nők társadalmi helyzete térbeli meghatározottságának, ill. a férfi-nő viszonyrendszer térformáló hatásának tanulmányozása.

Valószínűleg alaposabb végiggondolást igényelne, hogy a nőkutatásokból — és, sajnos, általában véve a társadalomtudományi elemzések zöméből is — vajon miért hiányzik a térszemlélet. Amire e rövid tanulmány keresi a választ, az az érem másik oldala:

- *miért maradt érdektelen a magyar geográfia számára a nemek sajátos szerepe és a térformák, ill. -folyamatok kölcsönös kapcsolatának vizsgálata;*
- *mik lehetnének a nőföldrajz (nemek földrajza, feminista geográfia) legfontosabb kutatási kérdései;*
- *lehet-e az ilyen kutatásoknak a gyakorlatban is hasznosítható eredménye?*

A földrajztudomány negligálta-e, vagy a társadalom nem igényelte a nőekkel foglalkozó kutatásokat?

A feminista geográfia hiányának, ill. jó két évtizedes megkésettységének magyarázata vajon a földrajztudomány fejlődésében/struktúrájában, vagy magában a társadalmi környezetben — esetleg egyszerre mindkettőben keresendő?

Az oknyomozás során — azt egy rendkívül vázlatos és valószínűleg egyoldalú, mégis egyfajta „tudománytörténeti” elemzéssel kezdve — az 1960-as évek végéig, a nyugati feminista földrajz első hírmondóinak a megjelenéséig érdemes visszanyúlni. Magyarországon ekkor — a szovjet iskolát követve — nem társadalom-, hanem gazdaságföldrajz létezett. A tanszékek felépítése mellett ez kifejeződött az egyetemi-főiskolai tankönyvekben is, melyekben a

„népesség (mint termelőerő) és település” legfeljebb egy alfejezetként szerepelt a részletesen elemzett gazdasági ágazatok között. A kutatások alapvetően a termelésre, a makrofolyamatokra irányultak; a térkapcsolatok vizsgálata a gazdasági régiók lehatárolására — a rayonizációra szorított. Az embert — ha egyáltalán szót ejtettek róla — másként ábrázolták, mint a piacgazdaságokban. Zelinsky és társai (1982) szerint ott a munkát kizárólag a termeléssel azonosították, s így egyértelműen maskulin szférának tekintették — nem véletlen tehát, hogy a társadalomföldrajz jóformán csak a férfiakról szólt. Ez a körülmény a nyugati geográfiában valószínűleg eleve korábban nyilvánvalóvá tette: az ilyen megközelítés rendkívül torz. A vulgáris felfogás iróniája, hogy a szocialista országokban viszont, ahol a nőket is bevonták a „termelő” munkába, a magát az embert egyoldalúan szemlélő földrajz legfeljebb semleges maradhatott a nemekkel szemben, de nem részrehajló. Ennélfogva, ha bármilyen változtatás igénye egyáltalán felmerült, az elsősorban az emberre való nagyobb odafigyelés lehetett.

Az 1970-es évektől a térformáló erő vizsgálatában egyre nagyobb szerepet kapott a területi és — az Országos Településhálózatfejlesztési Konceptió bírálatainak köszönhetően — különösképpen a településpolitikáé. A hangsúly fokozatosan a kisebb léptékű térfolyamatokra helyeződött, ráirányítva a figyelmet a falura, a falusi népesség problémáira. A térkapcsolat-vizsgálatokban az első gazdaság mellett pl. a háztáji gazdaság termékeinek szabadpiaci értékesítésére, a termelésen túl a fogyasztásra, az áruk helyett inkább az emberek mozgására figyelő vonzásokörzet-kutatások váltak dominánssá. Ez a szemlélet már sokkal tágabban értelmezte a társadalmi funkciókat, de még mindig a központi döntésekre és az azokra adott — elsősorban települési szintű — válaszokra koncentrált. A társadalom egyes rétegeinek, csoportjainak sajátos stratégiái, a tér átalakításában betöltött eltérő szerepei csak nagy ritkán, akkor is mindössze a különbségek egyszerű regisztrálásaként fogalmazódtak meg.

A nőkutatók szempontjából áttörő szemléletváltásra tulajdonképpen csak a legutóbbi évtizedben került sor a hazai földrajzban. Teret hódított a szociálgeográfiai iskola, megjelent pl. a „közösségben élés” mint társadalmi funkció vizsgálata, figyelmet kaptak a rokoni, baráti kötélekek mint a térkapcsolatok fontos elemei. A vonzásokörzetek vizsgálatát lassan felváltja az „emberi térpályák” feltérképezése. Valamelyest sikerült szorosabbra fűzni a kapcsolatot a szociológiával, elsősorban a helyi társadalmak kutatásához csatlakozva.

Az elmúlt két évtizedben persze számos ismeret összegyűlt a nők és a férfiak demográfiai sajátosságairól, a biológiai reprodukciós képességnek a népességmegtartásban betöltött fontos szerepéről, a városi és a falusi nők eltérő szülőkedvéről, a női munkaerő megkötésére telepített falusi ipar problémáiról, stb. Ezek az eredmények azonban nem nőföldrajzi, még kevésbé feminista geográfiai kutatások hozadékai. Kézenfekvőnek tűnik a kérdés: mennyiben fontos az, hogy mindezt honnan, kiktől, milyen irányzat képviselőitől tudjuk? Természetesen nem a „forrás” számít, az viszont egyáltalán nem mindegy, hogy „mellékesen” állapítunk meg egy-egy tényt, vázolunk fel egy-egy jelenséget, avagy céltudatosan az adott jelenség, ill. folyamat természetét, okait, következményeit kutatjuk. Csupán egyetlen példával megvilágítva: újszerűnek számított annakidején a településkapcsolatok vizsgálatában a házasságkötések számbavétele (Tóth 1981). Az adott kutatás szempontjából legfontosabb eredménynek talán az tekinthető, hogy az exogám házasságok arányának növekedésével bizonyítható volt a felmérésben szereplő Békés város „korábban zárt struktúrájának nyitottabbá válása”, sőt az is feltérképezhetővé vált, hogy mely települések irányába teljesebben ki e kapcsolatok. Kiderült továbbá, hogy a zártság

fokozatos feloldása elsősorban a nem helyi illetőségű vőlegényeknek köszönhető, s hogy ez „a tradicionális esküvői szokások lassú lazulására utal” (Tóth 1981, 160. o.). A nemek helyzetét kutató földrajz azonban valahol ott kezdődne, ahol ez a vizsgálat „véget ért”. Arra kérdeznék rá pl., hogy mi magyarázza e növekvő nyitottságot; milyen térpályákhoz kötődhet a párválasztás; milyen szerepet kap a férfi–nő viszony a közös lakóhely megválasztásában; hogyan hat vissza a migráció a nemek közti munkamegosztás esetleges megváltozására.

Úgy tűnik tehát, hogy a geográfiában uralkodó szemlélet csak a legutóbbi időkben vált alkalmassá a nő kutatások fontosságának „felfedezésére”. Ráadásul a személyi feltételek is kedvezőtlenül alakultak. A saját problémáikra nyilván érzékenyebb nők hosszú ideig rendkívül kis számban képviseltették magukat a geográfusok között. 1968-tól 1977-ig a Földrajzi Értesítő hasábjain évente megjelenő tanulmányok (kisebb közlemények) 25–30 férfi szerzője mellett legfeljebb 4 nő szerepelt. (Később is csak azért javult az arány, mert jóval kevesebb férfi, de legfeljebb 6 nő publikált.) A nyugati, így a feminista szakirodalom pedig igazán csak az utóbbi években, a személyes kutatói kapcsolatok robbanásszerű kiszélesedésével vált közkinccsé.

De milyen volt a *társadalmi környezet*, magában hordozta-e vajon a piacgazdaságokban felvetett problémákat, szükségessé és lehetővé tette-e a nőföldrajzi kutatásokat? Az Amerikai Egyesült Államokban pl. az 1960-as évek végén feltűnő feminista földrajz képviselői egy társadalmi erjedés részeként, a pozitivistá geográfia elleni tiltakozásból építkezve, valós, orvoslásra váró szociális feszültségekkel, elsősorban a nők hátrányos helyzetével akartak foglalkozni (Timár 1993). Magyarországon az ez idő tájt uralkodó marxista ideológia szerint az osztálytársadalom megszűnésével automatikusan végeszakad a nők kiszármányolásának is. Deklarálták hát a nemek egyenlőségét. Ennek egyik legfontosabb lépéseként (és nem utolsósorban gazdasági szükségéből) meghirdették a nők munkavállalási jogát, s fennhangon dicsőítve a traktoros lányokat, a nők „férfiasításával” leplezték a számos vonatkozásban fennmaradó hátrányos helyzetet. Mivel pedig a nyugati feminista mozgalmak egyik legfontosabb célkitűzése az egyenlő munkavállalási feltételek biztosítása volt, ezért a paternalista szocialista állam „értelemetlennek” titulálta — és el is fojtotta — a nőmozgalmakat, mint ahogy más civil társadalmi szerveződések is. Az 1970-es évek Nyugat-Európájában hatalmas tömegeket felrázó feminista megmozdulások híre alig jutott el ideig. A „központi akaratból” teremtett Magyar Nők Országos Tanácsa pedig még az 1978. évi ünnepi nőnapülnésén is azt tartotta egyetlen „harc feladatának”, hogy szolidaritást vállaljon a „világ elnyomott népeinek asszonyaival”. A hazai kérdéseket illetően ugyanis ez volt a sommás vélemény: „Hol tartunk ma, élni tudunk-e azokkal a lehetőségekkel, amelyeket az új társadalmi rend biztosított jó harminc évvel ezelőtt a magyar nők számára? Igen, élni tudunk. A törvényekben biztosított egyenjogúság egyre jobban megvalósul a gyakorlatban is az élet minden területén.” (Nők Lapja 1978, 5. o.) Ilyen típusú feminista „mozgalomtól” nyilvánvalóan nem kaphatott ösztönzést a társadalomtudomány.

Más társadalmi csoportok, ill. a falusi-városi életkörülmények között húzódozó feszültségek sokkal kirívóbbnak tünnek ahhoz, hogy lekössék a kutatók figyelmét. Jónéhány fejlett országban, de különösen az 1960-as évekre már rendkívül nagy mértékben szuburbanizálódott USA-ban pl. élesen kettéhasadt a térben a nyilvánosság-termelés-kenyérkereső munka, vagyis a férfiak világa és a privát szféra-biológiai reprodukció-háztartási munka, azaz a nők színtere. Nem véletlen, hogy az ottani feminista geográfia egyik legkedveltebb témája a munka és a városi tér nemek szerinti osztottsága — a „maszkulin város” és a „feminin szuburbia” problémáinak

a feltárása volt (lásd pl. Saegart 1981; Mackenzie and Rose 1983; McDowell 1983; England 1991). Nálunk egyrészt a nők majdnem teljeskörű foglalkoztatása, másrészt az urbanizáció megkésettisége miatt nem vált ketté hasonló módon a városi tér. A falvak egy részéből az ingázás a nők számára is elkerülhetetlenné vált, ahol pedig mégis kénytelenek voltak helyben maradni, ott a kemény háztáji munkával a termelés színterévé tették az otthon is. Ha pedig elfogadjuk azt a véleményt, hogy az államszocialista struktúra fokozatos lebomlásához jelentősen hozzájárult a második gazdaság, s ennél fogva a nők fontos szerepet játszottak ebben az eróziós folyamatban (Szalai 1991), akkor az otthon még kevésbé tekinthető a nyilvánosságtól hermetikusan elzárt „családi tűzhelynek”. A nők amerikaihoz hasonlítható térbeli elszigeteltsége talán csak a gyēs bevezetése után, elsősorban a központtól távoleső, rosszul tervezett, hatalmas új lakótelepeken jött létre. Ezek a problémák azonban inkább szociálpszichológiai, valamint urbanisztikai kérdésként merültek fel — a városföldrajz mindenestre távol maradt e vitáktól.

A piacgazdaságba való átmenettel, a politikai élet demokratizálódásával olyan új helyzet teremtdött, amely a férfi-nő viszony számára is megváltozott körülményeket jelent. A korábban lényegesen nagyobb politikai visszhangot kapott bármiféle társadalmi egyenlőtlenség megléte — egyértelműen kifejezésre jut az ideológiák és értékrendek sokszínűsége. A lassan életre kelő, pártokon belül, de azokon kívül is formálódó nőszervezetek már nemcsak a régtől meglévő, de az újonnan felbukkanó feszültségekre is kezdik felhívni a figyelmet. Ugyanakkor más hangok is felerősödtek. A munkanélküliség megjelenésével párhuzamosan pl. még parlamenti felszólalás szintjén is hangot kapott „a nőknek otthon a helyük” ideológia. A nagy port kavart abortusz-vita sem „csupán” a magzatelhajtás tényére szorítkozott, felmerült benne a magyarországi népességsökkenésért a nőket felelőssé tevő vélemény is. A rendkívül szűkös anyagi források mellett döntési szabadságot kapott önkormányzatok a gyermekintézmények bezárásával a helyi politika szintjén szítottak éles nézeteltéréseket. A hagyományos és a modern női szerepekről maguknak a nőknek is megoszlik a véleménye. Az igazi feszültséget azonban az okozza, hogy ma még sem az egyik, sem a másik szereppel való azonosulás nem lehet szabad választás kérdése.

A munkanélküliség, szegénység, társadalmi mobilitás, a családon belüli változó munkamegosztás problémái, továbbá a mindezekre adott országos, helyi politikai, valamint egyedileg megfogalmazott válaszok másként alakulnak az egyes régiókban, falvakban és városokban, városnegyedekben. Tér és társadalom — azon belül is férfiak és nők — átfórmálódó kapcsolata számos olyan kérdést vet fel, amelynek a megválaszolásához a geográfia szemléletmódjára van szükség. Bármilyen okból is hiányzott eddig a nők/nemek földrajza vagy feminista geográfia, további nélkülözése esetén egy fontos szempont maradna ki a társadalom egyre sokoldalúbb megismeréséből.

Milyen kérdéseket vethetnek fel a nőföldrajzi kutatások?

Két témakör feltárása minden bizonnyal érdeklődésre tarthatna számot:

a) *milyen térbeli vonatkozásai vannak a férfiak és a nők társadalmi helyzetében fennálló egyenlőtlenségeknek;*

b) *miben tér el egymástól a férfiak és a nők térszemlélete, térhasználata, környezettel szemben támasztott igénye, és milyen szerepet kap ez a különbség a tér átalakításában?*

Nigel Swain (1992) Magyarországról írott, érdekesítő könyvében „szocialista egyenlőtlenségek” címszó alatt két társadalmi csoport hátrányos helyzetére fordít megkülönböztetett figyelmet: a nőkére és a cigányokéra. A különös párhuzam nem is olyan szokatlan, hiszen a „nőkérdést” nem kevesen tekintik egyfajta „kisebbségi” problémának, holott a hazai népesség 52%-a nő. Egy ENSZ-statisztika szerint: a nők, akik a világ népességének felét teszik ki, s bár a munkaerőnek egyharmadát adják, az összes munkaórának kétharmadát teljesítik, a jövedelemnek csupán egytizedét keresik meg, s a tulajdonnak mindössze egyszázad részét birtokolják (Monk 1988).

a) *A nemek közti hátrányos megkülönböztetésnek mind a mértéke, mind a formái időnként és helyenként lényegesen eltérhetnek egymástól. Az emancipáció egyik leggyakrabban használt fokmérője a női foglalkoztatottság, amelyben egyúttal markánsan jelentkeznek a területi különbségek. A nők aránya az összes aktív keresőből Budapesten közelíti meg legjobban a férfiakét (47,4%), a városokban magasabb, mint a falvakban, de még ott is nagyobb a részesedésük, mint a külterületeken, azon belül is az alföldi tanyákon (34,3%; 1. táblázat). Részletes vizsgálatra vár, hogy mennyiben magyarázható az így kialakult területi egyenlőtlenség, a gyed/gyes különböző mértékű igénybevétele, a háztartásbeli nők eltérő aránya a rurális települések gazdasági és infrastrukturális problémáival, a részben ebből fakadó demográfiai összetétel különbözőségével, vagy a modern női szereprendszer eltérő legitimációs szintjével. Már az erre adott válasszal is közelebb kerülhetnének a munkanélküliség kezelését szolgáló eltérő túlélési stratégiák megismeréséhez.*

Nyilvánvaló, hogy a nők nagyarányú foglalkoztatása még távolról sem teremtett emancipációt. Még csak az sem választható szét, hogy a nők munkavállalásában milyen fontossággal bír az ösztönzés és a kényszer, hiszen „e két tényező még az érdekelték tudatában is kibogozhatatlanul keveredhetett” (Ferge 1982, 141. o.). Egy 1986-ban végzett statisztikai felmérés szerint mindenesetre a foglalkoztatott nők 81%-a tartotta ideálisnak a nők kereső tevékenységben való részvételét, s 77%-a még ha tehette volna sem adta volna fel saját munkaviszonyát (Nagy Istvánné 1989). Pedig a nők alacsonyabb fizetési kategóriájú, kevesebb szaktudást igénylő állásokat töltenek be, mint a férfiak. Utóbbiak a külterületeket kivéve (ahol a betanított fizikai munkások vannak túlsúlyban) általában főleg szakmunkásként dolgoznak. (Alacsony részesedésük ellenére a városi vezető, irányító szellemiek mégis többen vannak a segédmunkásoknál, míg a rurális településeken ez még fordítva van.) Ezzel szemben a városi nők többsége beosztott (szellemi) ügyintézőként, valamint betanított fizikai munkásként keresi kenyerét. A falvakban a nők legnagyobb (átlagosan 40% körüli) része ez utóbbi kategóriába tartozik; a külterületeken a segédmunkásokkal együtt már az összes aktív kereső nő kétharmadát adják (1. táblázat). Így a férfiakkal ellentétben, viszonylag legkevesebb nő a szakmunkások, ezután a vezető értelmiségiek között dolgozik, míg az egyéb szellemi tevékenység, ill. a beosztott ügyintéző tevékenység, továbbá — a külterületeket kivéve — a betanított fizikai munka is inkább a nőkre marad. Észak-Magyarország és a Dunántúl városaiban a segédmunka zömét is ők kapják. A foglalkoztatási szint különbségeitől eltekintve a nők férfiakhoz viszonyított legrosszabb relatív helyzete — különösen Észak-Magyarországon — a falusi szakmunkások körében tapasztalható a városiakhoz képest.

1. TÁBLÁZAT
Az aktív keresők néhány adata nemek szerint (1990)
(Some data of active earners by gender, 1990)

Régiók	Aktív keresők		Fizikai foglalkozású (%)								Szellemi foglalkozású (%)						
	férfi	nő	szakmunkás		betanított munkás		segédmunkás		egyéb		vezető irányító		beosztott ügyintéző		beosztott, ügyviteli dolgozó, egyéb		
			férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	
Alföld																	
városok	1.	403766	336158	42,7	17,1	17,2	24,4	7,1	7,7	7,0	3,7	11,3	6,6	13,5	29,3	1,2	11,2
	2.	54,6	45,4	75,0	25,0	45,9	54,1	52,7	47,3	69,6	30,4	67,3	32,7	35,6	64,5	10,8	89,2
községek	1.	293624	197899	40,6	12,9	29,3	43,0	10,9	9,9	7,6	5,2	6,0	4,4	5,1	16,8	0,5	7,8
	2.	59,7	40,3	82,3	17,7	50,3	50,7	62,2	37,8	68,5	31,5	67,1	32,9	30,7	69,3	8,1	91,9
külterület	1.	47899	25001	30,3	12,1	35,2	47,8	16,0	15,4	13,5	10,5	2,8	1,8	2,0	7,3	0,2	5,1
	2.	65,7	34,3	82,7	17,3	58,5	41,5	66,4	33,6	71,2	28,8	74,8	25,2	34,5	65,5	8,2	91,8
É-Magyarország																	
városok	1.	155998	133405	47,2	16,9	14,1	22,7	5,2	7,4	4,4	2,7	13,2	6,9	14,9	32,4	1,0	11,0
	2.	53,9	46,1	76,6	23,4	42,1	57,9	44,9	55,1	65,3	34,7	69,2	30,8	35,0	65,0	9,2	90,8
községek	1.	156047	112307	49,7	14,0	25,1	42,3	8,7	11,5	3,7	2,5	6,4	4,4	5,9	17,4	0,5	7,9
	2.	58,1	41,9	83,1	16,9	45,3	54,7	51,1	48,9	67,6	32,4	66,8	33,2	32,1	67,9	7,7	92,3
külterület	1.	3110	1660	37,9	11,9	33,8	47,0	14,1	19,1	4,4	2,4	6,1	2,1	3,4	11,5	0,3	6,0
	2.	65,2	34,8	85,6	14,4	57,4	42,6	58,0	42,0	78,0	22,0	84,4	15,6	35,7	64,3	8,3	91,7
Központi körzet																	
Budapest	1.	482410	435386	38,2	13,5	13,7	16,1	5,2	4,3	7,0	4,0	14,1	9,4	20,2	39,4	1,6	13,3
	2.	52,6	47,4	75,9	24,0	48,4	51,6	57,2	42,8	70,7	34,0	62,5	37,5	36,2	63,8	11,8	88,2
városok	1.	81491	67324	44,6	14,7	18,4	26,2	6,9	7,6	6,2	3,4	10,5	6,8	12,2	28,4	1,2	12,9
	2.	54,8	45,2	78,6	21,4	46,0	54,0	52,5	47,5	68,6	31,4	65,2	34,8	34,1	65,9	10,3	89,8
községek	1.	157556	121573	47,8	14,1	23,0	34,1	8,6	11,0	5,3	3,0	6,6	5,0	7,7	21,6	1,0	11,2
	2.	56,4	43,6	81,4	18,6	46,7	53,3	50,3	49,7	70,1	29,9	63,0	37,0	31,7	68,3	9,8	90,2
külterület	1.	9792	5362	31,7	11,5	33,7	46,6	18,9	18,2	9,0	4,6	3,1	2,1	3,1	10,2	0,5	6,8
	2.	64,6	35,4	83,4	16,6	56,9	43,1	65,5	34,5	78,3	21,7	72,8	27,2	35,8	64,2	12,2	87,8
Dunántúl																	
városok	1.	424255	362926	44,8	17,4	14,6	23,8	5,6	7,0	5,6	3,3	12,9	6,7	15,3	30,3	1,2	11,5
	2.	53,9	46,1	75,1	24,9	41,8	58,2	48,1	51,9	66,1	33,9	69,2	30,8	37,2	62,8	11,0	89,0
községek	1.	358512	246520	47,5	15,1	24,9	40,0	9,4	11,6	5,1	3,5	6,7	4,5	5,8	17,2	0,6	8,1
	2.	59,3	40,7	82,1	17,9	47,5	52,5	54,0	46,0	67,9	32,1	68,2	31,8	33,0	67,0	8,9	91,1
külterület	1.	15812	8778	33,9	12,0	34,8	47,3	16,0	18,4	5,2	3,2	5,6	3,1	3,9	10,3	0,6	5,7
	2.	64,3	35,7	83,5	16,5	57,0	43,0	61,1	38,9	74,0	26,0	76,9	23,1	40,9	59,1	14,0	86,0

Megjegyzés: 1. az összes aktív kereső férfiak és nők száma, valamint állománycsoportok és beosztás szerinti %-os aránya

2. az egyes állománycsoportokban, illetve beosztásokban foglalkoztatottak aránya (%) nemek szerint

Forrás: Az 1990. évi Népszámlálás megyei kötetei alapján

Mindez összefüggésben van az iskolai végzettségben mutatkozó eltérésekkel. Bár az iskolázottsági szint fokozatosan javulása általában a nemek közti kiegyenlítődség irányába hatott, a nők még mindig jelentős hátránnyal küzdenek. Ellenpéldaként csupán a középiskolai végzettség említhető, melyben Budapest, Nógrád és néhány dunántúli megye városait leszámítva 1990-re a nők kerültek előnybe (2. táblázat). A nők férfiakhoz viszonyított legrosszabb helyzete az Alföldön, Pest megyében és Észak-Magyarországon az iskolába egyáltalán nem jártak, míg a Dunántúl városaiban a felsőfokú végzettségűek körében mutatható ki. A nőknek ez a relatív alulképzettsége a falvakban többnyire jelentősebb, mint a városokban. Kivételt képez a 24 évesnél idősebb népességből befejezett felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, amely az egész vidéki Magyarországon rendkívül alacsony, a falusi településekben olyannyira (átlagosan 3–4%), hogy ezért ott a nemek közti viszonylagos különbség is kisebb, mint a városokban. (Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéktől eltekintve, ahol a falvakban a nők javára fordult a különbség.) Egyetértve azzal a véleménnyel, hogy — az elmúlt évtizedek gyakorlatával ellentétben — a továbbtanulási esélyek kutatásánál nem választható el a nemek szerinti vizsgálódás a származás szerinti elemzéstől (Császi 1986), ezt feltétlenül ki kellene terjeszteni a települési környezet figyelembevételére is. (A közoktatási, ill. a tanulási esélyekben meglévő települési-területi különbségeket egyébként Enyedi György (1986) mások kutatásait is összegző elemzései bizonyítják.) A paraszti-polgári-munkás értékrendek determinációja mellett bizonyára komoly mérlegelés tárgyát képezi eldugott kis falvak családjában, hogy milyen messze engedjék el továbbtanulni vágyó leánygyermeküket a „biztonságot nyújtó” otthontól. Iskolarendszerünk részben megőrzi a hagyományos nemek szerinti munkamegosztást (lásd a szakmunkásképzőkben a fiúk, a gimnáziumokban a lányok túlsúlyát, a felsőoktatás szegregációját), mégis utat nyit az emancipációhoz (Császi 1986). Nem csupán arról van szó, hogy a továbbtanulással a hagyományos értékrend is megváltozik: a legalacsonyabb végzettségű nőkkel szemben a diplomásoknak lényegesen nagyobb hányada (67, ill. 91%) tartja ideálisnak a nők foglalkoztatását (Nagy Istvánné 1989). Az iskolai végzettség kihat pl. a mobilitási, migrációs esélyekre, a családi döntésekben és munkában kialakuló szereposztásra. Ezek a tényezők viszont a privatizációval, a piaci verseny megteremtésével, a munkanélküliség fokozódásával, egy paternalista rendszerből az egyéni döntések szabadsága felé való elmozdulással növekvő súllyal esnek latba mind a társadalmi különbségek, mind a területi egyenlőtlenségek kialakulásában/fokozódásában.

Kétségtelen, hogy azok a kutatások szolgálhatnának a legérdekesebb eredményekkel, amelyek túllépnek a statisztikai adatszolgáltatás ezen a téren különösen kirívó korlátain. Legalább településsoros elemzésekre, de sokkal inkább *mélyfúrás jellegű esettanulmányokra* lenne szükség. Bár az alább felhasznált néhány kutatási eredmény sem kimondottan a nemek közti társadalmi viszony megismerése során született, így nem is lép túl néhány tény megállapításán, arra mégis alkalmas lehet, hogy bemutassa, milyen problémákat fednek el, s milyen magyarázatokban vezetnek félre a nagyléptékű statisztikai adatok.

Az 1989-ben három Kecskemét környéki elővárosiasodó település tanulmányozását célzó kérdőíves felmérés számos vonatkozásban alátámasztja a nők iskolai végzettségéről fentebb leírtakat. Sokkal árnyaltabb képet kaphatunk azonban a családon belüli férfi-nő viszonyról, ha tudjuk pl. azt, hogy a házastársak/élettársak legtöbb esetben (38–41%) azonos szintű iskolai végzettséggel rendelkeznek, ennél valamivel kevesebbszer (33–35%) múlja felül a férjek vég-

2. TÁBLÁZAT
A népesség iskolai végzettsége nemek szerint (1990)
(Education level by gender, 1990)

Megyék	10-x éves		15-x éves		18-x éves		25-x éves	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
	0 osztály		legalább általános iskola 8. osztály		legalább befejezett középiskola		befejezett felsőfokú iskola	
a megfelelő korúak százalékában								
<i>Alföld</i>								
Bács-Kiskun								
városok	1,0	1,5	83,3	75,6	28,3	30,1	12,3	8,6
községek	1,4	2,1	71,9	61,7	12,2	14,3	3,8	3,2
Békés								
városok	0,8	1,0	81,3	72,8	28,2	30,4	9,8	7,9
községek	1,1	1,8	72,1	60,7	13,5	15,9	3,5	3,4
Csongrád								
városok	0,7	1,0	85,0	77,7	33,3	35,0	13,5	10,5
községek	1,0	1,5	73,1	63,6	12,4	15,2	3,1	3,0
Hajdú-Bihar								
városok	1,1	1,6	83,4	76,0	29,7	33,5	12,5	10,3
községek	1,7	3,0	70,3	58,5	10,9	14,3	3,1	3,6
Jász-Nagykun-Szolnok								
városok	1,0	1,5	82,9	73,8	28,9	30,4	11,2	8,7
községek	1,6	2,5	71,3	59,5	13,7	15,9	3,5	3,6
Szabolcs-Szatmár-Bereg								
városok	1,0	1,7	86,8	79,3	33,9	36,9	14,0	11,1
községek	2,4	3,6	71,3	58,8	11,4	14,8	3,3	3,5
<i>É-Magyarország</i>								
Borsod-Abaúj-Zemplén								
városok	0,7	1,2	88,3	79,8	36,5	36,6	13,9	9,7
községek	1,6	2,6	76,2	62,1	15,0	16,3	4,0	3,4
Heves								
városok	0,8	1,3	88,5	79,6	39,6	40,0	16,7	11,5
községek	1,4	2,1	73,6	58,7	15,5	16,0	4,1	3,2
Nógrád								
városok	0,6	1,1	86,2	76,8	33,5	32,7	12,7	9,1
községek	1,7	2,0	73,2	59,8	14,9	15,2	3,7	3,2
<i>Központi körzet</i>								
Budapest	0,5	0,6	90,8	83,7	45,9	44,6	23,5	15,5
Pest								
városok	1,0	1,4	85,2	77,5	29,8	31,8	12,1	9,3
községek	1,2	1,5	80,1	70,3	19,1	21,8	6,1	5,3

2. táblázat folytatása

Megyék	10-x éves		15-x éves		18-x éves		25-x éves	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
	0 osztály		legalább általános iskola 8. osztály		legalább befejezett középiskola		befejezett felsőfokú iskola	
	a megfelelő korúak százalékában							
<i>Dunántúl</i>								
Baranya								
városok	0,8	1,1	88,3	80,4	36,1	35,1	14,8	10,5
községek	2,1	3,2	76,2	64,2	14,2	15,0	4,0	3,5
Fejér								
városok	0,6	0,7	89,8	82,8	37,2	36,4	16,2	10,3
községek	1,0	1,4	78,0	66,6	14,4	16,7	4,5	4,0
Győr-Moson-Sopron								
városok	0,5	0,6	89,9	83,5	40,3	39,0	16,4	10,9
községek	0,8	0,7	78,2	69,1	16,4	18,8	4,2	3,8
Komárom-Esztergom								
városok	0,7	0,8	86,2	79,0	30,6	31,9	11,6	8,6
községek	0,9	0,9	78,9	69,9	17,4	19,8	4,7	4,2
Somogy								
városok	0,8	1,1	87,2	78,5	34,6	33,7	14,5	9,4
községek	2,1	3,2	73,3	59,4	13,8	13,6	4,4	3,3
Tolna								
városok	0,7	1,2	85,8	77,3	32,6	33,7	13,0	9,6
községek	1,7	2,4	73,0	60,4	13,2	14,3	4,1	3,6
Vas								
városok	0,6	0,6	89,9	83,1	38,6	38,8	14,7	10,2
községek	0,9	0,9	76,4	65,4	15,8	17,0	4,1	3,4
Veszprém								
városok	0,6	0,6	87,9	81,6	34,1	34,5	14,3	9,9
községek	1,3	1,4	74,4	64,5	14,5	16,1	4,5	3,7
Zala								
városok	0,6	0,9	88,4	80,4	36,5	36,0	14,9	10,1
községek	1,3	1,9	72,5	59,0	13,8	14,6	3,8	3,1

Forrás: Az 1990. évi Népszámlálás megyei kötetei alapján

zottsége a feleségeket, de jónéhány családban (23–30%) a nők számítanak képzetebbek. A „tipikus magyar családdal” (Császi 1986) ellentétben itt nem az érettségizett nők és a szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkező férfiak találunk leginkább egymásra. Ennél jellemzőbb a szakmunkásképzőt végzett férfiak és 8 általánost végzett nők, vagy az egyaránt csupán az általános iskolát befejezett, de az egyformán szakmunkás képesítéssel rendelkezők házassága is.

Ugyanígy számos torzítást takar az az adat is, mely szerint az aktív kereső nők átlagfizetése mindössze 65–78%-a a férfiakénak, hiszen ezekben a településekben is vannak egyszemélyes háztartások vagy gyermeküket egyedül nevelő nők is. Erősen befolyásolhatja viszont az együttélés módját az a körülmény, hogy ugyanitt a „házaspáros” családok 65–79%-ában a férjek többet keresnek feleségeiknél. Ilyen háztartásokban pl. másként alakulhat a gyēs/gyed igénybevitelének motivációja, mint a többiben, de pl. másként reagálhatnak valamelyik fél munkanélkülivé válására is. Meg kell jegyezni azt is, hogy még e sok szempontból hasonló adottságú települések is lényeges különbségeket mutatnak. A főleg városból kiköltöző fiatal családokból álló Katonatelepen a férjek és feleségek iskolai végzettsége, s méginkább a keresete kiegyenlítettebb, mint a másik két szuburbanizálódó faluban.

Ezekben a településekben — ahol az emberek zöme a városba ingázik — fontos szerepe van a munkahely távolságának. Valójában itt sem az tükrözi leginkább a nők hátrányos helyzetét, hogy bár a férfiaknak nagyobb távolságot kell a munkahelyükig megtenni, Katonatelepen és Hetényegyházán mégis a nők kénytelenek átlagosan valamivel több időt utazásra fordítani. Sokkal többet mond a családi munkamegosztásról, hogy a „közös” személygépkocsival legtöbbször kizárólag a férjek ingáznak, csak kevésszer használja ezeket mindkét házastárs, és még ritkábban egyedül a feleség. A döntést pedig általában nem praktikus okok (pl. kinek kell távolabbra utaznia) indokolják — valószínűleg sokkal többről van szó. Ezt igazolja a Nők Lapjában 1979-ben kibontakozó vita is, melyben „A volán a férfiaké?” téma ürügyén hosszú idő után először csaptak össze nyilvánosan a női egyenjogúságról megfogalmazott, nagyonis eltérő vélemények. Egy nyugdíjas férfi tanár félreérthetetlenül meg is fogalmazta az összefüggést: „Amelyik családban a férj az úr — ott az autót egyedül ő vezeti. Ahol a nő az úr — hát ilyen nincs! De ahol megteremtették a harmóniát, és kölcsönösen tisztelik egymást, ahol egyenjogúság van, ott meg tudnak egyezni, és az autót az használja, akinek éppen nagyobb szüksége van rá. Tehát, hogy a kocsi ki jár, az tünet. Mely a férj-feleség egymáshoz való viszonyáról árulkodik.” (Nők Lapja 1979, 25. o.)

Végezetül a feminista geográfusok arról sem feledkezhetnek meg, hogy a nemek közti esélyegyenlőtlenségek feltárása során nem szorítkozhatnak csupán a férfi-nő, s még kevésbé a férj-feleség viszony tanulmányozására. Egészen más — és legalább ennyire fontos — kérdéseket vehet fel a családon belüli anya-fiú, apa-leány, vagy pl. fivér-nővér kapcsolat. Mint ahogy a társadalom átrétegződése, az urbanizáció lényeges különbségeket teremthet a nők között is, mely kifejezésre juthat az életkörülményekben, az életmódban vagy éppen a területhasználatban. Nem valószínű persze, hogy a rurális térségek hazai körülmények között kialakult jelentős elmaradottsága mellett elkerülheti a kutatók figyelmét, hogy pl. az iskolai, egészségügyi ellátáshoz való hozzájutás egyenlőtlen esélyei élesebb határokat húznak falusi és városi nők, mint általában férfiak és nők között (már csak azért sem, mert a korábbi vizsgálatok kizárólag erre koncentráltak). A régi ellentmondások mellett/helyett feltűnően vannak újabbak is, pl. a gyermekintézmények kiépítettségének területi különbségeiben. 1985 és 1991 között 34950

óvodai (117 óvoda) és 26766 bölcsődei férőhelyet (39,6%) szüntettek meg az országban. Nyilván az igények sem azonosak a nagyobb és a kisebb településeken, s a növekvő zsúfoltság itt is ott is sújtja az érintetteket. Csakhogy a 457 bölcsőde bezárása jónéhány falut az egyetlen ilyen intézménytől fosztotta meg, s hozta asszonyait városi sorstársaiknál jóval nehezebb helyzetbe (1990–91 között csak a Dél-Alföldön 15 falu maradt bölcsőde nélkül). Lehet, hogy nem azok vannak többségben, akik sem nagyszülői segítségre nem számíthatnak (bár ez esetben a nagymamák egyenlőtlen helyzete vetődik fel), sem a magán gyermekfelügyeletet nem engedhetik meg maguknak. Az ilyen falusi nők számára azonban a gyesen kívül egyetlen alternatíva sem maradt. Vannak persze példák ellentétes pólusú feszültségekre is. Részletes vizsgálatra vár, hogy Magyarországon is beszélhetünk-e a „szegénység feminizálódásáról” (Sarvasy and Van Allen 1984; Jones and Kodras 1990). Azt viszont a legújabb felmérések egyértelműen bizonyítják, hogy az elszegényedés veszélye különösen megnőtt, a jómód elérésének lehetősége pedig csökkent a fiatal, gyermekes városi családok körében (Szalai Júlia (1991, 170. o.). arra is figyelmeztet, hogy „a nők közötti osztálykülönbségek kasztkülönbségekké válhatnak”. De vajon milyen szerepe van egy ilyen típusú szociális dezintegráció elmélyülésében az egyenlőtlen területi fejlődésnek?

b) A társadalmi egyenlőtlenségek feltárásán túl a nőföldrajz másik nagy kutatási területe lehetne *férfi és nő másságának* a térszemléletben, a tér használatában megmutatkozó különbségének, a tér átalakításával való kölcsönkapcsolatának a tanulmányozása. A lakó- és a munkahely szétválása több földrajzi teóriának is a középpontjába került. Magyarországon azonban ezekből nem fejlődhetett ki pl. a szuburbia „elnőiesedését”, ill. a nagyváros „elférfiasodását” modellező feminista elmélet. Nálunk nem működött a „gyenge nő” védelmét szolgáló, a „maszkulin nyilvános világtól” távartató „édes otthon” ideológiája (bár meg kell jegyezni, hogy ez Észak-Amerikában is legfeljebb a fehér középosztályt érintette). A lakóhely mind a férfi, mind a nő számára sokkal inkább jelenthette az államilag ellenőrzött nyilvános világtól — a munkahelytől való menekülés lehetőségét. Vagyis a családok szempontjából a nemek elválasztását a munkahelyek egymáshoz viszonyított térbeli elkülönülése okozta. Ezzel párhuzamosan viszont olyannyira kiszélesedtek a családon kívüli, másik neműekkel kötött kapcsolatok, hogy az némelyek szerint felerősíthette a házassági konfliktusokat, hozzájárulhatott a válások megszorodásához is (Cseh-Szombathy 1984). Másrészt, már az iskolai szocializáció konzerválja a hagyományos nemi szerepeket (H. Sas 1984), amit csak tovább élez a gazdasági ágazatok (munkahelyek), foglalkozások elmúlt négy évtizedben fokozódó feminizálódása (Koncz 1987). A fentebb idézett, Kecskemét környéki vizsgálatok tanúsága szerint az aktív kereső házastársak átlagosan 68–83%-a nemhogy nem egy munkahelyen, de még csak nem is egy gazdasági ágazatban dolgozik. Térhasználatuk és napi térpályáik eltérését inkább befolyásolja ezért a termelésben elfoglalt helyük különbözősége, mint a „kenyérkereső” és háztartási munka elkülönülése. Ugyanakkor a háztáji gazdálkodás elterjedésével a lakóhely bizonyos fokig a termelés szférájában is összekapcsolta a család férfi és nő tagjait.

A hazai geográfia számára ma még szokatlan, kis léptékű, belső terek vizsgálatában hangsúlyt kaphatna nők és férfiak eltérő térlátásának és térigényének a feltárása. Részletes tanulmányozásra vár, hogy pl. az általános városi képre való összpontosítás helyett a nők tényleg megítéltebben, a részletekre figyelve szemlélik-e a teret (lásd pl. Morris in McDowell 1983). Furcsa ellentmondás, hogy az ilyen és ehhez hasonló nemi sajátosságok gyakorta hangzanak

el érvként „a nők helye az otthon” ideológia alátámasztására, ugyanakkor elfelejtődnek pl. a házyári lakások, lakótelepek tervezése során. Igaz, időnként utópisztikus elképzelések is megjelennek, pl. amikor építészeti eszközökkel akarják megoldani a társadalmi problémákat. 1909-ben pl. Letchworth kertvárosban Ebenezer Howard 32 konyha nélküli házat építtetett egy közös ebédlővel, hogy megvalósíthassák a „háztartási szövetkezet” kísérletét: az ott lakó nők két hetes rotációban főztek, később egy szakácsot alkalmaztak (McDowell 1983). Ugyanakkor a nálunk elterjedt lakótelepi gyakorlat: kicsiny, a nőt a többi családtagtól elszigetelő konyhák, a babakocsival való sétára, társas érintkezésre alkalmatlan terek, utcák. Kétségtelen, hogy a kultúrtáj szerkezeti sajátosságait és változásait az emberi csoportok térbeli tevékenységére visszavezető szociálgeográfia (Berényi 1992) eddigi hazai eredményeihez további fontos részletekkel szolgálhatnának a nemek eltérő „térformáló magatartására” koncentráló nőföldrajzi kutatások.

Lehet-e gyakorlati haszna a nőföldrajzi kutatásoknak?

A társadalmi egyenlőtlenségek feltárásának fontossága nyilván nem szorul magyarázatra. Az objektív értékeléssel pedig nem a nőföldrajz (még kevésbé a nemek földrajza) megjelenésétől kell féltetni. Attól ugyanis, hogy a feminista geográfusok a nőket érintő hátrányos megkülönböztetésre összpontosítanak, még nem állítják azt, hogy kivétel nélkül mindig, mindenben a nők vannak rosszabb helyzetben. Mint ahogy nem hiszem azt, hogy Magyarországon a férfiaknak hosszú ideje romló, s a nőknél rosszabb életkilátásai kizárólag biológiai okokkal magyarázhatók, de Bíró Dáviddal (1982) ellentétben különösen nem gondolom, hogy ez a nők bűne lenne, ugyanúgy azt sem hiszem, hogy a fordított helyzetekben is vagy a „természeti tényekbe” való belenyugvás, vagy a két nem szembeállítására kell, hogy legyen a reakció. Azt kell megvizsgálni, hogy „ha a biológiai különbségekből társadalmi hátrány alakult ki, akkor vajon ezt a történelmi folyamatot egyáltalán meg lehet-e fordítani, s ha igen, mennyi idő alatt, milyen eszközökkel” (Ferge 1982, 149. o.). A megfelelő eszközök megtalálásában pedig sok segítséget nyújthat a feminista geográfia.

Ma, amikor a korábbiakkal szemben elvileg csökken az állami szintű társadalompolitika szerepe és komoly döntési szabadsága van az önkormányzatoknak, akkor elengedhetetlen, hogy az általánosító, országos elemzések helyett a területi különbségeket is bemutató, differenciált képpel rendelkezünk. A nők számára területileg eltérő súlyú és természetű hátrányok enyhítésére (esetleg éppen ezek kényszerűen vállalt növelésére) kidolgozott egyéni stratégiák megismerése mind a helyi politika, mind a gazdaság (vállalkozásszervezés) számára sok tanulsággal szolgálhatna. A saját, kertés ház, a gyerekek számára kedvezőbb környezet kedvéért a városból az újonnan kiépülő, vagy faluból átalakuló (alföldi) kis „szuburbiaikba” való kiköltözés például a nőknek nemcsak a korábbinál, de valószínűleg a férfiakénál is nagyobb áldozatvállalásával lehetséges. A Kecskemét környékén felmért családok jelentős része kisebb-nagyobb mértékű háztáji gazdálkodásba fogott, ami mindkét féltől többletmunkát igényel. Megnőtt az ingázási távolság, ami — mint fentebb már kiderült — a nők számára férjeikhez képest kényelmetlenebb körülményeket hozott. A nagyobb ház, s e települések lényegesen rosszabb ellátottsága csak jóval több, hagyományosan „női munkával” pótolható (takarítás, bevásárlás,

a gyerekekkel nagyobb távolságra való orvoshoz járás, bölcsőde, óvoda, gyógyszerár, patyolat stb. hiányából adódó feladatok). Itt kell megjegyezni, hogy számítások bizonyítják, milyen jelentős összegeket spórolnak meg a nők családjaik számára az otthon végzett szolgáltatásaikkal (Császi 1986), ami nyilván fokozottan érvényesül a kis településeken.

A nőknek saját társadalmi helyzetük megváltoztatására irányuló lépéseik jól kifejeződnek a házassági szokásokban. Mielőtt a női foglalkoztatás rohamos növekedésnek indult — az egyéni kivívott társadalmi státusz helyett — a házasság lehetett egy eszköz arra, hogy valaki az addiginál magasabb pozíciójú társadalmi csoportba kerüljön (Kulcsár 1978). Az iskolai végzettséget illetően mára már nem a nők házasodnak „felfelé”, azaz „a házasság visszaveszi, amit az iskola adott” (Császi 1986, 67. o.). Egy, az Orosházán 1970–82 között tanyaiak által kötött házasságokat vizsgáló tanulmány (Timár 1985) arra is adatokat szolgáltat, hogy milyen szerepet kapnak a párválasztás során a települési viszonyok. A tanyai nők nagyobb arányban házasodtak „kifelé”, mint a férfiak. Akik belterületi vagy más településben élő férjre választottak, azok ezt általában fiatalabb korban tették, mint a külterületen belül párt találók, továbbá többen fogadtak el alacsonyabb iskolai végzettséget igénylő foglalkozási csoportba tartozó partnert is. Úgy látszik ezek a nők ma is a házasságot használják fel a „kitörésre”, csak nem az alacsony státuszú családi, hanem az elmaradott települési környezetből menekülnek. Az itt példaként bemutatott, területileg differenciált egyéni stratégiák ismeretében persze nem feltétlenül azonos feladatokat fogalmaz meg magának egy nemek közti esélyegyenlőségért küzdő nőtisztelet és egy harmonikusabb területi fejlődést elérni kívánó települési önkormányzat. Az viszont kétségtelen, hogy az ilyen, és ezekhez hasonló információkra egyaránt szükségük lehet.

A fentieknél is egyértelműbb a *nemek eltérő térátalakító magatartásával* foglalkozó nőföldrajzi kutatások eredményeinek alkalmazhatósága. Rendkívül hasznos volna, ha korrekert vizsgálati elemzésekkel befolyásolható lenne az építészet, a területrendezés, és a településfejlesztés. Sokat segítené a nők helyzetén, ha „külsőleg” kialakított „életterük” jobban igazodna sajátos igényeikhez, ha az általuk igénybevett szolgáltatások jobban alkalmazkodnának életrendjükhöz. Ezen a ponton viszont elkerülhetetlen a kérdés, hogy vajon a jelenlegi nemek közti munkamegosztáshoz alkalmazkodó — s így azt konzerváló — területrendezés és településpolitikai vagy egy minden tekintetben megvalósuló emancipáció szolgálja jobban a nők érdekeit.

Ahhoz azonban, hogy saját érdekeiket jobban kifejezésre juttathassák a nők, s hogy akár helyi, akár országos szinten ne nélkülük döntsenek róluk, valóban részeseivé kellene, hogy váljanak a politikának. Egy demokratizálódó társadalomban végképp nem hagyható válasz nélkül: mivel magyarázható az a helyzet, hogy egy közel négyszáz fős parlamentben még harminc nő sem kapott helyet. Még összetettebb a probléma, ha figyelembe vesszük, hogy közülük is csak minden harmadik él Budapesten kívül. Sokak számára persze maga a kérdésfeltevés is régóta magyarázatra szorul. Álljon itt válaszul Dienes Valéria közel két évtizede megfogalmazott véleménye: „...nem azért kell a nőket szabad térre bocsátani, mert vannak ők is olyanok, mint a férfiak, hanem azért, mert *mások*, mint a férfiak... azért kell a nőnek szóhoz jutni — minden téren, még politikailag is —, mert másra gondol, mint a férfiak, más az egész belső világa! Ha tehát az ő belső világa más, akkor mást fog csinálni a társadalomból. Másra fog ráterelődni a figyelme: ha kimarad a női vélemény a világból, akkor hiányzik belőle valami...” (Vitányi 1975, 88. o.). Abban pedig bizonyára sokat segíthetne a nőföldrajz/nemek földrajza/feminista geográfia, hogy területileg differenciált képet adjon e sajátos női látásmódról.

Irodalom

- Berényi I. (1992) Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései, *Földrajzi Tanulmányok* 22, MTA FKI, Budapest.
- Bíró D. (1982) A „teremtés koronái” és a „gyengébb nem”, *Válóság*, 9 pp. 62–70.
- Császi L. (1986) A női továbbtanulás szerkezetváltozása, *Válóság*, 2 pp. 56–68.
- Cseh-Szombathy L. (1984) A válások társadalmi okai, *Válóság*, 5 pp. 74–81.
- England, K.V.L. (1991) Gender Relations and the Spatial Structure of the City, *Geoforum*, 2 pp. 135–148.
- Enyedi Gy. (1986) Település és társadalom: Műhelytanulmány, *Helyi Társadalom*, 4, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Ferge Zs. (1982) Társadalmi újatermelés és társadalompolitika, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- H Sas J. (1984) Nőies nők és férfias férfiak, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jones, J.P. and Kodras J.E. (1990) Restructured Regions and Families: the Feminization of Poverty in the U.S., *Annals of the Association of American Geographers*, 80 (2) pp. 163–183.
- Koncz K. (1978) Nők a munkaerőpiacon (Időszertől közgazdasági kérdések), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kulcsár R. (1987) A házasság mint a társadalmi átrétegződés egyik „csatornája”, *Statistikai Szemle*, 5 pp. 516–531.
- Mackenzie, S. and Rose, D. (1983) Industrial Change, the Domestic Economy, and Home Life, In: Anderson, J., Duncan, S., Hudson, R. (eds.) *Redundant Spaces? Social Change and Industrial Decline in Cities and Regions*, Academic Press, London.
- McDowell, L. (1983) Towards an understanding of the gender division of urban space, *Environment and Planning D: Society and Space*, 1 pp. 59–73.
- Monk, J. (1988) Encompassing Gender: Progress and Challenges in Geographic Research, (Plenary address, International Geographical Congress, Sydney, Australia, August, 1988).
- Nagy Istvánné (1989) A nők családi és munkahelyi körülményei, *Statistikai Szemle*, 10 pp. 867–885.
- Nők Lapja 1978. 10., március 11.
- Nők Lapja 1979. 20., május 19.
- Nőszemély 1993. III. április.
- Saegert, S. (1981) Masculine Cities and Feminine Suburbs: Polarised Ideas, Contradictory Realities, In: Stimpson, C.R., Dixler, E., Nelson, M.J., and Yatrakis, K.B. (eds.) *Women in the American City*, University of Chicago, Chicago.
- Sarvasy, W. and Van Allen, J. (1984) Fighting the Feminization of Poverty: Socialist-Feminist Analysis and Strategy, *Review of Radical Political Economics*, 4 pp. 89–110.
- Szalai J. (1991) Some Aspects of the Changing Situation of Women in Hungary, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 1 pp. 152–170.
- Swain, N. (1992) Hungary: The Rise and Fall of Feasible Socialism, Verso, London, New York.
- Timár J. (1985) Az orosházi tanyavilág kapcsolatrendszere a házasságkötések alapján, *Alföldi Tanulmányok* IX. pp. 229–254.
- Timár J. (1993) Interjú Neil Smith egyetemi tanárral az amerikai földrajz és a feminista geográfia néhány kérdéséről, *Tér és Társadalom*, 1–2 pp. 45–51.
- Tóth J. (1981) Békés demográfiai viszonyai, In: Tóth J.—Dövényi Z. (szerk.) *A közép-békési centrumok koordinált fejlesztését megalapozó kutatások (1978–1980) részletes eredményei*. IV. kötet, Békéscsaba, pp. 148–183.
- Vitányi I. (1975) Beszélgetés Dienes Valériával, *Válóság*, 8 pp. 83–101.
- Zelinsky, W., Monk, J. and Hanson, S. (1982) Women and geography: a review and prospectus, *Progress in Human Geography*, Sept. pp. 317–366.

STUDYING WOMEN IN GEOGRAPHY, or does feminist geography have grounds in Hungary?

JUDIT TIMÁR

The geography of gender, and its different versions, like geography of women and feminist geography, have become into the frontline of the profession in many countries of the world recently. The publications in feminist geography, coming out in increasing numbers since the end of the 1960s, highlighted the different aspects of the relationship between men and women, their different social role and the transformation of the cultural landscape. Similar to other East-Central European countries, this type of researches has not been carried out by geographers in Hungary until now. However, those sociologists and economists, who recognized the role of the relationship between men and women in transforming the society did not investigate the space-transforming effects of this relationship. For this reason, this short study tries to answer the following questions:

- Why is Hungarian geography uninterested in investigating the relationship between the specific role of the two sexes and the spatial forms and processes;
- Which could be the most important research fields of feminist geography (geography of gender, geography of women);
- Can these researches result in practical findings and conclusions?

1.) We should ask the question whether the lack or the considerable delay of feminist geography could be explained with the development/structure of geography as it is, or with the social environment itself — or probably with both of them. At the end of the 1960s, when feminist geography appeared in the West, Hungary followed the Soviet example in this field as well, consequently there was no human geography, but economic geography instead in Hungary then. The researches concentrated on production and on the macro tendencies, and the investigation of spatial relations limited itself to the delineation of regions. Geography, which observed human beings one-sidedly, was rather neutral to gender than biased.

From the 1970s, the spatial tendencies that gradually became small scaled, drew the attention on the problems of the settlements, and also on the problems of rural people. Social functions were given much wider interpretation, but the stress continued to be on central decisions and on the answers given to them, primarily at settlement level. The specific strategies of the different social strata and groups, and their role in spatial formations were seldom worded, and even if yes, in the form of a simple registration of the differences. It seems to us, that the attitudes, standpoint and aspects applied by geography facilitated the science to realize the significance of feminist geography only through the spread of the social-geographical school.

The social environment itself created different conditions, and caused different problems than in the market economies. According to the Marxist ideology prevailing in the socialist countries, the expropriation of women is automatically terminated with the end of the class society. Consequently, the equality of sexes was declared. For example, the right of women to work was declared, and the numerous disadvantageous situations of women were concealed with the “masculinization” of women. As one of the most important objectives of the Western

feminist movements was to gain equal chances in terms of employment, the paternalist socialist state declared the women's movement "irrational", and suppressed them, similarly to other civil organizations.

Tensions between other social groups, and the rural and urban living conditions seemed to be more striking, thus these attracted the attention of the researchers. At the same time, due to the full employment of women, and delayed urbanization, the urban space was not divided into "masculine city" and "feminine suburbs" in this region. The spatial isolation of women, similar to that of the American women, thus took place only with the introduction of maternity leave and childcare allowance, and especially in the new housing estates, being far from the city centre and planned inhumanly. However, these problems rather became social-psychological and urban issues, and urban geography was cut off from them.

The transformation into a market economy and the democratization of political life created a new situation which resulted in new conditions for the relationship between men and women. The existence of any kind of social inequality is given a political echo, and the wide variety of ideologies and values is clearly expressed. The women's organizations which are slowly organized within the parties but also outside the parties call the attention not only to the old, but also to the newly appearing problems and tensions, and fact-finding researches are needed.

2. a.) The transforming relationship between space and society, and within this, of men and women rise several questions which can only be answered with the help of geographical approach. One of the most important fields of geography of women could be the investigation of the spatial inequalities in the social conditions of men and women. Female employment is one of the most frequently used indicator of emancipation, and this clearly indicates the regional differences as well. Women are employed in jobs with lower salaries and requiring lower qualifications than men. As opposed to men who usually work as skilled workers, the majority of women earn their living as administrative and unskilled workers. In the villages, the majority of women belong to this category: in the outskirts, they — together with the semi-skilled workers — give two-thirds of all the active women earner.

Though the gradual improvement of the educational level resulted in the equalization between the two sexes, women still have to face considerable disadvantages. The differences in public education in terms of space and settlements call our attention to the fact that in the investigation of the chances for further education the investigation by sexes should be connected with the analysis by social origin and by settlement type.

Undoubtedly, those researches would provide us with the most interesting results which can exceed the limits of statistical data supply existent in this field. A questionnaire studying the suburbs of Kecskemét exemplifies that one can provide a more detailed picture about the relationship between men and women in the family, if knowing the differences in the educational level, earnings, and commuting habits of the married couple or those living together.

Finally, the feminist geographers should not forget in the course of revealing the inequalities between the two sexes that in terms of chances we cannot limit ourselves to studying the relationship between men and women, and even less to husbands and wives. Completely different, but equally important issues can be raised by studying the relationship between the mother and the son, the father and the daughter, the brothers and the sisters, etc. The unequal

regional development of childcare institutions, for example, creates great differences among women. Between 1985 and 1991, 457 nurseries closed down, depriving this way several villages from these institutions and putting the women living in these villages into far more difficult situation than their counterparts in the cities. On the other hand, however, the danger of impoverishment has increased, and the chances to live at a relatively high standard decreased among the young urban couples with children.

2.b.) The other, large research area of geography of women could be studying the differences between men and women in terms of space, producing and using space. According to the findings of the investigations carried out near Kecskemét, in an average, 68–83% of the married couples not only do not work in the same place, but do not even work in one economic sector. Consequently, the differences between their use of space and daily spatial path — in contrast to the Western countries — is rather influenced by the differences in their place in production, and not so much by the separation of housework and work for money.

Investigating the differences in the comprehension of space and the need for space between men and women could be the task of small-scale geography, which is not very popular in Hungary yet. Sexual characteristics are often quoted in the argumentations mentioned to support the ideology that “women should stay at home”, whereas they are always forgotten when planning and designing the flats made of prefabricated elements and the new housing estates. This is also a clear proof of the applicability of feminist-geographical research findings.

3.) It would be especially useful, if construction activities, regional planning, regional development and local policy could be influenced with correct research results. The situation of women could be improved considerably if their “externally” formed “Lebensraum” would meet their lifestyle better. At this point, however, we cannot avoid the question, whether the interests of women are better served by regional policy and regional development that meet the actual gender division of labour, conserving that structure this way, or by emancipation realized in all aspects of life.

Translated by Júlia Mészáros